G

Gülşeni (ibrahim)

H

Hafîd Efendi

Handan Valide Sultan (Manası anlaşılanı ayacak şekilde redakse edilerek yayınlanmıştır).

Hayreddin Pasa (Barbaros) (Hayreddin Paşa'nın vakıflarının listesi çıkarılarak yayınlanmıştır).

Hızır Beğ Çelebi (Manası anlaşılamayacak şekilde redakse edilerek yayınlanmıştır).

I

Işbara Han

Işbara Kağan

Ivaz Mehmed Pasa

İ

İbrahim inal

İçin Kağan *(Çok eksik bir şekilde yayınlanmıştır).*

İçing Katun

İlbilge Katun

İlteriş Kutluğ Kağan

İlyas

İshak Hocası Ahmed Rızaî

İshak Paşa

İshak Reis

İskender Reis (İmzasız yayınlanmıştır).

İstemi Kağan

K

Kağan

Kapağan Kağan

ATSIZCILAR

Kara Han

Kara Kağan

Karabaş Veli (İmzasız yayınlanmıştır).

Kayı (İmzasız yayınlanmıştır).

Kefeli Hüseyin (İmzasız yayınlanmıştır).

Kemalpaşaoğlu (İmzasız yayınlanmıştır).

Kutlamış

Kubılay Kağan

Kutluğ Bilge Kül Kağan

Kül Tegin

Kül Tegin anıtı ve yazıtı

Kür Şad

M

Mahfîrûz Hadice Valide Sultan

Mete

Mustafa Alî (Gelibolulu)

Müneccimbaşı

N

Nazmî (Edirneli)

O

Oğuz Han

Ö

Ötüken

İşbara HAN

Doğu Gök Türkleri'nin kağanlarından Kara Kağan zamanında (619 - 630) han unvanını almış bir şahsiyet ise de, hakkında fazla bilgi yoktur. Unvanı, kendisinin Gök Türk Eçine hanedanına mensup olduğunu ve memleketin mühim bir bölümünü İdare ettiğini göstermektedir, İşbara, cesur mânâsında

ATSIZCILAR

bir kelime olup Çinliler tarafından Şa-po-lio şeklinde yazılmış, birçok Türk hanları ve beyleri bu unvanı taşımıştır. Orhun yazıtlarında da İşbara Yamtar diye bir beyin adı geçer.

İşbara Han, 630 yılında Kara Kağan ile birlikte tutsak edilerek Çin'in başkenti Siganfu'ya getirilmiş ve kendisine hassa kumandanlığı verilmişti.

634'te Kara Kağan'ın esarette ölümü Türkler arasında o kadar büyük bir keder ve heyecan uyandırmıştır ki, Türk büyüklerinden olup Uluğ Tarkan diye anılan birisi, arkadan da İşbara Han, intihar ederek millî felâketi karakterlendirmişlerdir. (19. cilt, s. 478)

İL BİLGE KATUN

Gök Türk katun (imparatoriçe)u. Türk târihinin büyük şahsiyetlerinden Ilteriş Kutluğ Kağan (b. bk.)'ın zevcesi ve Bilge Kağan'la Kül Tegin'in anasıdır.

İl Bilge ad olmayıp bütün eski Türklerde âdet olduğu üzere unvandır. İl, "devlet ve millet", bilge, "bilgili" demek olduğuna göre bu üç kelimeli tamlama "ilin bilgili imparatoriçesi" anlamına gelmektedir. Türk soyundan bir prenses olduğu muhakkak olmakla beraber kimin kızı olduğu, doğum ve ölüm târihleri belli değildir.

Kül Tigin anıtından anlaşıldığına göre, İlteriş Kutluğ Kağan'ın ihtilâl bayrağını açtığı 681 yılında onunla evli bulunuyordu.

Bilge Kağan ağzından yazılıp 732'de dikilen Kül Tigin anıtında, Kül Tigin'i yetiştirmiş olması dolayısıyla kendisinden kısaca bahsolunmaktadır. Babası Ilteriş Kutluğ Kağan öldüğü zaman 7 yaşında kalmış olan Kül Tigin'in "Umay gibi" olan o kadın tarafından yetiştirildiği ifade olunmuştur. Mübalâğaya hemen hiç yer verilmeyen Orhon yazıtlarında bu kadının şefkat tanrıçası olan Umay'a benzetilmesi, meziyet ve faziletinin en büyük delilidir. (20. cilt, s. 70)

İLTERİŞ KUTLUĞ KAĞAN

(Asıl adı büyük bir İhtimalle Kutluğ = Kutlu; 681 - 693), Doğu Gök Türk kağanlarının en Önemlilerinden biri ve Çin saldırısıyla 630'da yıkılarak Doğu Gök Türk ülkesinde hâkimiyetin Sırtarduşlar'a geçmesinden sonra Gök Türk hanedanını yine başa geçirmek için yapılan birçok başarısız teşebbüsün sonunda bunu başarabilen bir millî kahraman. Kara Kağan (619 - 630) soyundan gelmedir ve herhalde onun torunu veya torununun oğlu olacaktır.

681'de 17 kişiyle Gök Türk Devleti'ni diriltmek gibi cüretli bir teşebbüse giriştiği zaman kendisine İlk katılanlar arasında Bilge Tonyukuk gibi çok akıllı ve bilgili birisinin de bulunması Kutluğ'un işini kolaylaştırmıştır. Tanınmış bir tegin olduğu için yanına koşanlarla 70 kişi olduktan sonra adam toplamak için Çinlilerle çarpışmaya başlamış, hızla büyüyen maiyeti 700 kişi olunca bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Bilge Tonyukuk yazıtında bu 700 kişiden üçte ikisinin atlı, üçte birinin yaya olduğu açıklanır. O zamanki Türk ordusu hep atlılardan meydana geldiği İçin 700 kişinin üçte birinin yaya olması başlangıçta çok yoksul olduklarını gösterir.

5000 kişi oldukları zaman devleti eski Türk türesine göre yeniden düzene koymuşlardır. Yine eski geleneğe uyularak Kutluğ'a devleti ve milleti derleyip toparladığı için İlteriş Kağan unvanı verilmiştir.

İlteriş Kutluğ Kağan, Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı diriltmek için 12 yıllık kağanlığında 17'si Çinlilere karşı olan 47 sefere çıkıp bunların 20'sinde savaşmıştır. Bu, kağanın durup dinlenmeden milleti için

uğraştığını gösterir. Düşmanla çarpışılmayan seferler doyumluk toplandıktan sonra düşmanı beklemeden dönülen seferlerdir.

47 seferin 30'u eskiden devlete bağlı olup sonra Kara Kağan'ın 630'daki tutsaklığı İle kendi başlarına buyruk kesilen eski tabaaya, yâni Dokuz Oğuz, Otuz Tatar, Kırgız, Üç Kurıkan, Kıtay ve Tatabılar'a karşı yapılmış, bunlar devlete bağlanmıştır.

682'de Çin'e yapılan akınlar çok başarılı olmuş, millet zenginleşmiştir. 683'te Çin'e yine akın edilmiş, 684 ve 685'te yapılan akınlarda Çin orduları yenilmiştir. Çinliler pek büyük hazırlıktan sonra ancak 686'da İlteriş Kutluğ Kağan'ın akınlarını durdurabilmişlerdir, Türkler Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilince, 200 000 kişilik büyük bir ordu gönderen Çinliler İlteriş Kutluğ Kağan'ı yok etmek istemişlerse de, Çin kumandanının beceriksizliği yüzünden başarı kazanamamışlardır.

690'da Batı Türkleri'ni de devlete katmak için yaptığı seferde Batı ülkesinin bir bölümünü almıştır. Büyük devlet kurucularından ve başbuğlardan ve büyük kusurları olmayan büyüklerdendir. Eski Türk yazıtlarında söylendiği gibi, azlık, milleti çoğaltmış, yoksul milleti zengin etmiştir. Eşi İl Bilge Katun da fazilet timsali bir kadındı ki İlteriş Kutluğ Kağan'ın 8 ve 7 yaşında yetim kalan oğullarını büyütmüş, bunlardan küçüğü Kül Tegin (b. bk.) büyük kahraman ve kumandan olarak târihe geçmiştir. (20. cilt, s. 101)

KAĞAN

Türk devlet başkanlarının eski çağlardaki unvanı, imparator. Bu unvan eski Türk devleti olan Hunlar'da yoktu. Hunlar, devlet başkanlarına "yabgu" diyorlardı ki XI. yüzyıla kadar Karluk ve Oğuz Türkleri arasında kullanılmıştır. Kağan kelimesinin ilk önce, Hunlar'dan sonra Türk devleti hâkimiyetini ele alan Siyenpi'lerde kullanıldığı görülüyor.

Türkler üzerindeki hakimiyetleri 216-394 yılları arasında devam eden, Siyenpi'lerde, 265 yıllarında kağan kelimesinin kullanıldığı ortaya konmuştur (A. Caferoglu, Tukyu v.e Uygurlarda Han Unvanları, Türk Hukuk ve iktisat Tarihi Mecmuası I, 1931).

Türk devlet geleneğinde devlet başkanlarının bir başarıdan sonra yeni unvan alması âdet olduğundan Kağan unvanını alan Siyenpi hükümdarının Çinlilerce adı Lie - vi şeklinde yazılıp Türkçesi bilinmeyen ve 261 - 277 yılları arasında hükümdarlık eden şahıs olduğu ve 271'de Kuzey Çin'in bir bölümünü zaptet mesi üzerine bu unvanı aldığı düşünülebilir.

Siyenpi'lerin yerine geçen Aparlar (394 - 552)'ın ilk hüküm darları Tolun (394 - 410)'da, 402 yılında büyük fütuhatla eski Hun devletini hemen hemen aynen tekrar kurunca o zamana kadar kullandığı yabgu unvanını küçük görerek Kağan unvanını aldı. Bundan sonra bu unvan Aparlar'da, Gök Türkler (552 -745)'de, Dokuz Oğuz - On Uygurlar (745 - 840)'da aynen devam etmiştir. Karahanlılar'da Kağan şekli biraz değişip hakan şeklini alarak, Çingizliler'de Kağan biçimine bürünerek kullanıldı.

Türkçe kelime içindeki g ve ğ'lerin düşmesi, baştaki k'ların h olması şeklindeki dil kaidesi gereğince kelime han biçimini alarak günümüze kadar gelmiştir.

Bununla beraber Kağan'ın kısaltılmış biçimi olan kan kelimesinin 720 - 725 yıllarında dikilen Bilge Tonyukuk anıtında görülmesi de dikkate değer. Kül Tegin ve Bilge Kağan anıtlarındaki edebî dil yerine daha ziyade halk diliyle yazılmış olan Bilge Tonyukuk anıtında kelimenin halk ağzındaki biçimi kullanılmıştır diye düşünülebilir.

ATSIZLAR

Kağan kelimesi Türkiye'de 'Kağan Arslan" tamlaması şeklinde XVI. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır, ilkönce Dede Korkut kitabında geçen "Kağan Arslan"ın bugünkü bilgimize göre son kullanılışı Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân adlı ve H. 1000 yıllarında (M. 1591 - 1592) yazılan târih kitabındadır. Kitabın müellifi olan Osman İskender'le Dârâ'nın savaşını anlatan bir manzumesinde iki hükümdar için "ol iki kağan arslan" tabirini kullanıyor {Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihan, s. 8, İstanbul, 1961).

"Kağan arslan"ın ne demek olduğu Taşkentli Mîrek Muhammed Nakşibendî'nin sözlüğünde izah edilmiştir. Mîrek Muhammed bu sözlüğünde (Şehid Ali Paşa 2621, 82b - 121a) bazı Arapça ve Farsça kelimeleri açıklamaktadır. Sözlüğün 120 yaprağında "şîr - i yele"nin İzahı şöyledir:

"Kendi öz başıyle gezen ve kayd ü bende mümkin olmayan arslan mânâsındadır. Türkî'de ana kağan arslan derler".

Kağan kelimesinin menşei ve anlamı kesinlikle aydınlanmış değildir. Bu kelimenin Moğol, hatta Suğdak menşeli olduğunu söyleyenler bulunmuştur. A. Caferoglu ise, bu konudaki ihtimalleri saymış olmakla beraber kendisi bir hükme gitmemiştir.

Caferoğlu'nun dikkati çektiğine göre, bugünkü bazı Türk lehçelerinde "büyük" ve ağabey" anlamında bir kağa kelimesi vardır,

İmparatoriçe anlamındaki katun kelimesinin eski biçiminin kağatun olduğuna bakarak, her ikisinin başındaki kağa'lar dolayısıyla kağan kelimesinin "büyük" demek olan kağa'dan çıktığını, ihtirazî kayıtla birlikte, kabul edebiliriz.

Kağan kelimesi devlet başkanı (imparator) demek olduğu halde bazen olağanüstü durumlarda veya mecburiyet karşısında Gök Türkler çağında, aynı zamanda birden fazla Kağan'ın bulunduğu devreler görülmüştür. Nazari olarak Kağan'lardan birinin "büyük Kağan" olması kabul edilmiş bulunmakla beraber gerçekte güçlü olanın hükmü ve buyruğu yürümüştür kî bu da federatif ve merkeziyetsİz Türk devlet sisteminin sonucudur. (21.cilt,s. 111-112)

KÜL TEGİN

(686 - 731), Gök Türk Hanedanı prensi ve kumandanı. Türk birliğinin korunması ve devletin yaşaması İçin uğraşan ve bu uğurda can veren büyük kahraman olarak tarihe geçmiştir.

Büyük Türk kağanlarından İlteriş Kutlug Kağan ile imparatoriçe İl Bilge Katun'un oğlu olarak 686'da doğdu. "Kül Tegin", adı olmayıp resmî unvanıdır. "Tegin", prens demek olup "kül" kelimesi de kuvvet ifade eden ve "kür", "kül", "küli" şekillerinde kullanıldığı bilinen bir sıfattır. Birçok Türk beğlerinin unvanlarından önce kullanılmıştır. (Kür Şad, Kül Tegİn, Küli Çur). Bu kelime bugünkü Türkçe'de "ses", "su" ve "saç" için kullanılan "gür" kelimesinin eski şeklidir. İlhanlılar çağında Anadolu'daki Uygur asıllı bir Moğol beğinin adı da "Kür Buğa" idi.

Kül Tegİn'in asıl adını bilmiyoruz, Babası öldüğü zaman 7 yaşında idi ve kendisini "Umay gibi" olan anası yetiştirdi,

16 yaşında iken, yani 702 yılında, amcası Kapağan Kağan'ın devletine bilfiil hizmet etmeye başladı. Mâverâünnehir'deki Altı Çub - Suğdaklar'a karşı yapılıp onların itaate alınmasıyla biten seferde bulundu.

yılında, Kül Tegin 20 Yaşında iken OngTuluk tarafından kumanda edilen 50 000 kişilik Çin ordusunun yok edildiği savaşa kaıildi. Bu savaşta düşmana yayalarla hücum ederek Çin kumandanını tutsak etti ve silâhlarıyla kağana gönderdi.

706 yılında, 21 yaşında iken Çaça Sengün kumandasındaki 80.000 kişilik Çin ordusuyla yapılan savaşta mühim rol oynadı. Bu savaş pek sert oldu. Kül Tegin'in üç atı öldü. Kendisinin de zırhlarına ve giyimlerine birçok ok deydiyse de zararı dokunmadı. Kül Tegin'in, anıtta belirtilen yaman hücumlarıyla Çin ordusu yok edildi. Aynı yıl, kuzeydeki Yer - Bayırkular, Türgi Yargun gölü yanındaki savaşta yenildi.

Çinlilerin, Gök Türk devletini yıkmak için, Gök Türkler'e bağlı Kırgız ve Türgişler'i de ayaklandırarak giriştiği 710 - 712 savaşında Kül Tegin yine temel şahsiyetlerden biri oldu.

26 yaşında iken, yani 712'de, kuzeydeki Kırgızlar'a karşı yapılan sefere katıldı. Bilge Tonyukuk'un başkumandanlık ettiği bu seferde süngü batımı karı söküp Kögmen Dağı'nı aşarak Kırgızlar'a baskın tarzında saldırdılar. Sunga ormanı yanında savaştılar. Kül Tegin bu savaşta bir eri okla, iki eri kargıyla öldürdü. Bindiği atın uyluğu kırıldıysa da kağanları öldürülen Kırgızlar yenilerek devlete tâbi edildi. Aynı yıl batıdaki Türgışler'e karşı yürüdü. Altın Yış'ı tırmanarak, İniş Irmağı'nı geçerek ilerlediler. Bu mühim seferde de başkumandan Bilge Tonyukuk'tan başka Kapağan Kağan'ın oğlu İni El - Kağan (= Bögü Kağan), Mergen Tegin (yani sonraki Bilge Kağan) ve Kül Tegin bulunuyordu. "Bolçu" denilen yerde, ateş ve bora gibi gelen Türgişler yenilerek kağanları öldürüldü ve Türgişler'le müttefik hareket eden Azlar'ın tutuğu (kumandanı, başı) tutsak edildi. Kül Tegin kumandasındaki bir Gök Türk kolu, direnmekte devam eden Türgişler üzerine sevkolundu. Demir Kapı'yı geçip Suğdaklar'ı itaate alan bu kolun durumu kritikti. Yiyecekleri bitmiş, atları güçsüz kalmıştı. Fakat Kül Tegin büyük bir savaş vererek Türgişler'i itaate aldı. Buradan dönerken de Koşu Tutukla savaşıp yendi. Bu Koşu Tutuk'un kim olduğu belli değildir

713'te başlayan Karluk isyanı uzun sürdü. 716'da, Kül Tegin 30 yaşında iken, Tamag denilen ve mukaddes sayılan, ırmak olması muhtemel bir yerin başında Karluklar'la yapılan savaşta onları yendiler. Kül Tegin bu savaşta iki kişiyi kargıladı.

Aynı yılın yazında Kapağan Kağan, Bayırkular'ın isyanını bastırdıktan sonra İhtiyatsızlığı sebebiyle pusuya düşüp öldürüldüğünden kağanlık tahtı için Kapağan'ın oğlu olup İni El-Kağan ve Bögü Kağan unvanları taşıyan prensle İlteriş Kutluğ Kağan'in oğulları Mergen ve Kül Tegin arasında çarpışmalar oldu. Bu savaşları İlteris'in oğulları kazandı. Bögü Kağan çarpışmada öldü. Kül Tegin'den bir yaş büyük olan Mergen (nişancı demektir) Bilge Kağan unvanıyla tahta çıkarak kardeşini ülkenin doğu bölümüne "şad" yaptı (= Tölis Şad). Aynı zamanda ona başkumandanlık verdi.

Kağan değişikliği ve taht kavgası, zaten türlü Türk budunlarının isyanlarıyla sarsılan ülkeyi büsbütün sarstı. 717'de, Kül Tegin 31 yaşında İken, düşmanlıkta direnen Azlar'ı Kara Göl yakınında yenip İlteber (başkan)'lerini tutsak etti. Sonra da atının düştüğü bir savaşta İzgiller'i yendi.

Bilge Kağan çağında Kül Tegin'in en büyük savaşları güçlü ve gözüpek Dokuz Oğuzlar'a karşı yapılmıştır. 730 - 731'deki bu savaşlar 6 tanedir. 730'daki beş savaşın hepsini Kül Tegin kazanmıştır:

Togu Balık'taki savaşta Kül Tegin atla Dokuz Oğuzlar'a dalıp altı eri kargılamış, göğüs göğüse gelindiği sırada yedinci eri kılıçlamıştır.

İkinci savaş Dokuz Oğuzlar'dan Edizler'le olmuş, Kuşlıgak'taki savaşta Kül Tegİn bir eri kargılamış, dokuz eri de çevirerek vurmuştur.

Andırgu'daki üçüncü savaşta Dokuz Oğuzları yine yenmiş, fakat Gök Türkler de çok zayıf düşmüştür.

Nitekim Çuş Başı'ndaki dördüncü savaşta Gök Türkler sarsılır gibi olmuşlarsa da Kül Tegin düşmanı püskürtmeyi başarmıştır.

Ezgenti Kadaz'daki beşinci savaşta Kül Tegin iki eri kargılayarak yine savaşı kazanmıştır.

O kışı Mağa Kurgan'da kıtlık içinde geçiren Gök Türkler baharda Dokuz Oğuzlar'ın üç koldan yaptıkları hücuma uğramışlardır. Bu savaşta Kül Tegin karargâhı korumaya memurdu. Dokuz Oğuzlar karargâha saldırınca sert bir savunma yaptı. Dokuz eri kargıladı. Karargâhı vermedi. Fakat hayatını verdi. 46 -47 yaşındaydı.

Kahramanca ölümü Gök Türkler arasında büyük üzüntü ve heyecan yarattı. Bu üzüntü ve heyecan, Kül Tegin anıtında Bilge Kağan ağzından âdeta şairane bir üslûpla söylenir: İnsan oğullarının ölmek üzere doğduğunu düşünerek, ağlamaktan milletin gözleri bozulacak diye korkarak eleme boğulduğunu anlatır ve o olmasaydı Gök Türkler mahvolacaktı diye hatırlatır.

Kül Tegin adına 21 Ağustos 732'de dikilen anıt büyük kardeşi Bilge Kağan ağzından ve hükümdar ailesinden Yulug Tegin tarafından 20 günde yazılmıştır. (22. cilt, s. 4-17)

KÜL TEGİN ANIT VE YAZITI

Gerek Kül Tegin gerekse başkaları için dikilmiş bulunan anıt ve yazıtlardan ilk önce XIII. yüzyılın ünlü müverrihi Cüveynî, "Târih-i Cihangüşâ" adlı mühim eserinde bahsetmiş, fakat bu kayıtlar dikkati çekmemişti.

1709 Temmuzunda, Poltava savaşında Ruslar'a tutsak düşerek Sibirya'ya sürülen ve orada serbestçe gezmesine izin verilen Von Strahlenberg adlı bir İsveç subayı gezintileri sırasında bu taşlardan bazılarını görmüş, kopyalarını almış ve 1722'de İsveç'e döndüğü zaman yayınlandığı hâtıralarında bu yazıtlardan da bahsetmiş, hattâ bazılarının elle çizilmiş kopyalarını da vermişti. XVIII. yüzyılın sonlarıvla XIX. yüzyıl başlarında birtakım araştırıcılar da bu yazıtlardan bahsedip kopyalarını yayınladılar.

Bunların Türkler'e ait olması gerektiğini ilk önce 1825'te Abel Remusat ileri sürdü. Nihayet 1893'te Danimarkalı Thomsen dâhiyane bir şekilde bu yazıları okumayı başardı. Ondan sonra gerek Thomsen'in ve gerekse başta Alman asıllı Rus Radloff olmak üzere diğer birçok Türkologların bu anıtlar ve tabiî bu arada Kül Tegin anıtı üzerindeki araştırma ve çalışmaları devam etti.

Türkiye'de de bu konuda epey yayınlar yapılmıştır. Şemseddin Sami'nin yarım kalan teşebbüsünden sonra Kül Tegin yazıtı üzerinde su çalışmalar olmuştur:

1- *Necib Âsim, Orhun Âbideleri,* İstanbul 1340. Bu 165 sayfalık eserde Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının transkripsiyonlu metinleri, tercümeleri vardır. Arap harfleriyle yapılan transkripsiyonlar ve tercümeleri başarılı sayılmazsa da eserin ilk 100 sayfasını teşkil eden tarihî bölüm iyidir. Burada yazıtlardaki olaylar Çin tarihlerinin verdiği bilgilerle iyi bağdaştırılmıştır.

2- *Atsız, İkinci Türk Müverrihi:* Yulız Tigin (Orhun, 5. sayı, 21 Mart 1934). Bu yazı Kül Tegin yazıtının Türkiye Türkçesine çevrilmesinden ibarettir. Burada Thomsen'in birkaç tercüme yanlışı düzeltilmiştir.

3- *Hüseyin Namık Orkun,* Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, Istanbul 1936 - 1941 (Türk Dil Kurumu Yayınları). Kül Tegin yazıtı birinci ciltte dir. Yazıtlar hem Orkun alfabesiyle, hem transkripsiyonla, hem de bugünkü Türkçe'ye tercümesiyle verilmiştir. Açıklamaları da vardır. Büyük bir himmetin mahsulüdür. Fakat tercümeler pek başarılı sayılamaz.

4. *Muharrem Ergin, Orhun Âbideleri,* İstanbul 1970 (1000 Temel Eser Yayınlan) Kül Tegin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının metin ve tercümeleriyle Orkun yazılı metinlerin fotoğraflarını ihtiva eder. Geniş bir kitle için hazırlanmıştır. Şimdiye kadar bulunmuş irili ufaklı birçok yazıt içinde en mühimleri olan Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtları Orkun ırmağına yakın bir yerde bulunduğu için bu taşlar Orkun anıtları veya Orkun yazıtları adıyla, yazılmış oldukları alfabe de Orkun veya Gök Türk alfabesi diye tanınmıştır.

Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtları birbirinden aşağı yukarı bir kilometre mesafede dikilmiştir. İkisi de Orkun Irmağı vadisinde ve Koşu Çaydam gölü yakınında, 47,5° enlem ve 102,5° boylam üzerinde bulunmaktadır.

Kül Tegin yazıtının boyu 375 cm'dir. Kireç taşından yapılmıştır. Taşın alt bölümü üstünden daha kalındır. Doğu ve batı yüzlerinin alt bölümü 132, üst bölümü 122 cm genişliğindedir. Kuzey ve güney yüzlerinin ise altları 46, üstleri 44 cm'dir.

Dört yüzü de yazılarla doludur. Doğu yüzünde 40, kuzey ve güney yüzlerinde 13'er satır vardır. Satırlar yukardan aşağıya doğrudur. İlk satırdan sonrakiler sırasıyla onun soluna dizilmiştir. Batı yüzünde Çince yazılar bulunuyor.

375 cm'lik taşın 235 cm'i yazılarla kaplıdır.

Çince bölümü, Çin imparatorunun dostluk nişanesini bildiren, Kül Tegin'i öven yazılardır.

Son zamanlarda Kül Tegİn anıtının bulunduğu alanda yapılan araştırmalarda yeni kalıntılar ortaya çıkmış, bunlardan birinin Kül Tegin'in başı olduğu iddia edilmiştir. Oralarda birçok heykel bulunduğu için bu heykel başının Kül Tegin'e ait olup olmadığı konusunda kesin bir hükme varmak için henüz erkendir.

Kül Tegin yazıtının dili dünya Türkoloji âleminde büyük tesir yapmış; dilin güzelliği, edebîliği ve kuvveti, çok eski bir dil olgunlaşmasına delâlet eder diye haklı bir sonuca varılmış, hattâ yazıda manzum parçalar olduğu bile ileri sürülmüştür. Bk. ORHUN ANITLARI.

Birtakım yerlerinin 1200 yılı asan bir zamanın tahribatına uğraması dolayısı ile bozuk olması, iyi okunamaması bazı mühim cümlelerin anlaşılmasına engel teşkil etmekte, tarihî bakımdan mühim bazı noktalar belirsiz kalmaktadır. Buna rağmen Kül Tegin anıtı Türk tarihini, dili ve edebiyatı bakımından ölmez eserlerin başında gelenlerden biridir. (22. cilt, s. 418)

KÜR ŞAD

Gök Türk prensi ve Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı Çin tutsaklığından kurtarmak için, delice denecek bir kahramanlıkla yapılan ihtilâlin kahramanı.

619 - 621 yıllarında Doğu Gök Türkleri Kağanı olan Çuluk Kağan'ın küçük oğludur. Çuluk Kağan'ın küçük kardeşi olup kendisinden sonra Kara Kağan unvanıyla Doğu Gök Türk kağanlığına çıkan hükümdarın küçük oğlu olduğu şeklinde de bir kayıt varsa da tarihî gidiş birinci söylentinin kuvvetli olduğunu gösteriyor.

Çin yazısıyla "Kiüe - şe" şeklinde yazılan "Kür Şad", bilindiği gibi resmî unvanıdır ve prensler arasında üstün bir yeri olduğunu gösterir. Asıl adı sinologlar tarafından "So" veya "Şoay" şeklinde okunuyor. Bunun Türkçe "Şu" olması muhtemeldir. Dîvânü Lugâti't-Türk'te, İskender'le çağdaş, "Şu" adında bir Türk hakanından bahsolunması Türkler'de böyle bir kişi adı olacağını gösteriyor.

630 yılında Kara Kağan, tab'asından 100.000 kadar Türk'le tutsak edilip Çin'e getirilince ve Türkeli'nin hâkimiyeti Gök Türkler'in Batı ulusları olan Sırtarduşlar'a geçince birçok Türk büyüklerine, askerî kabiliyetleri dolayısıyla Çin'de görevler verilmiş, Kür Şad da Çin hassa subaylarından olmuştu. Hassa subaylığına hangi yılda getirildiği bilinmiyor. 630 vukuatında ve daha önceki olaylarda adı geçmediğine göre pek genç olduğu ve hassa subaylığına 630'dan epey sonra getirildiği anlaşılıyor.

Tutsaklık ve Kara Kağan'ın kederden ölmesi, iki Türk büyüğünün intiharı, izzetinefislerine düşkün olan Gök Türkler'de bir şeyler yapmak düşüncesini doğurduğundan Kür Şad 639'da bir darbe hareketine girişmeye karar verdi: Her gece kılık değiştirerek, yanına muhafız almadan şehri gezmeye çıktığından haberdar olduğu Çin imparatorunu bir gece tutuklamak, gerekirse öldürmek ve Gök Türk prenslerinden Urku (Ho - loko)yu kaçırarak Gök Türk kağanı yapmak.

Kür Şad'ın bu düşüncesi uygulanabildiği taktirde Gök Türk türesine tıpatıp uygun olacaktı, Çünkü babası Çuluk Kağan'dan sonra kağanlığa geçmesi gereken Tulu Han'ı (ki Kür Şad'ın ağabeyi idi) Kurultay cılız diye bu makama getirmemiş, onun yerine amcaları Kara Kağan'ı geçirmişti.

639'da artık Kara Kağan da, Tulu Han da ölmüş olduğu için kağanlığın usulen Tulu Han'ın oğlu Urku'ya ait olması gerekirdi.

Kür Şad ihtilâli gerçekleştirmek için 40 Türk'le anlaşmıştı. Fakat darbeyi yapacakları gece fırtına çıkıp ortalık karardığından imparator sokağa çıkmadı. İhtilâli geciktirirlerse duyulacağından çekinen Kür Şad o gece imparatorun sarayına saldırmak gibi eşi görülmedik bir yiğitlik yaptı. Bu, yiğitliğin de ilerisinde bir delilik, hattâ çılgınlıktı. Keskin nişancı olan Kür Şad'ın okları saray muhafızlarından birçoğunu yere serdiyse de kalabalık karşısında başarı kazanamayarak imparatorun ahırına saldırıp seyisleri öldürdüler. Atları alıp kuzeye doğru çekildiler. Fakat Vey ırmağını geçemeyerek öldürüldüler.

Kür Şad'ın bu kahramanca davranışı başarısızlıkla bittiyse de Çinliler'i fena halde korkuttuğundan Türkler'i Çin'de alıkoyarak Çinleştirmek sevdasından vazgeçip onları unvanlar verdikleri bir Gök Türk prensinin idaresinde eski yurtlarına gönderdiler. Gök Türkeli, Sırtarduşlar'ın elinde olduğundan bu prens ülkenin güneyinde, Çin sınırına yakın bir yerde yurt tuttu.

Kür Şad, tarihin nâdir yetiştirdiği insanlardan biridir. Hem milletini kurtarmak, hem de türeyi sayarak, kağan olmak hakkı da varken, bunu yeğenine vermeyi düşünmek gibi büyüklüklerle şeref kazanmıştır.

Destânî davranışı ile Çin'e dehşet salarak Türkler'in Çin'den kurtulmasını sağlamasaydı onlar zamanla Çinlileşip kaybolacak, Türkeli'nde. hâkimiyet kuran Sırtarduşlar, Gök Türkler gibi kuvvetli ve devlet geleneğine sahip olmadıkları için Türk imparatorluğunu yaşatamayacaklar, Türk ırkı daha sonraki tarihinde ulaştığı büyüklüğe kavuşmak imkânını kaybedecekti.

Bundan dolayı Kür Şad, adı tek olaya karışan şahıs olmakla beraber bu olayın şümul ve sonuçları bakımından Türk tarihînde çok büyük rol oynamış en büyük şahsiyetlerden biridir. (22. cilt, s. 424)

METE (hük. M. Ö. 209 - 174)

Büyük Türk hakanı ve Türk milliyetinin kurucusu. Kunlar'ın ilk yabgusu olan Tuman Yabgu (M. Ö. 220 - 209)'nun oğludur.

Bu büyük hakanın adının, Türkçe anlamının ne olduğu bilinmiyor. Çincede iki işaretle yazılan bu ad, sinologlar tarafından "Mete", "Mode", "Mado", "Modok", "Motun", "Maotun" şekillerinde okunuyor. Hangi okunuşun gerçeğe daha yakın olduğunu kestirmeye imkân yoktur. Bazı bilginler bunun Türkçesinin "batur" olacağını söylüyorlar. Bu, doğru olmasa gerektir. Çünkü "batur"un eski şekli

"bagatur" olup, Gök Türk'ler çağında da bu unvanı alan kağanlar bulunmuş, fakat Çinliler bunu "mo-ho-to" şeklinde yazmışlardır. Memleketimizde bu kelime ilk defa "Mete" şeklinde yazılıp kabul olunduğundan, pek çok Türk "Mete" adını almış bulunduğundan biz de METE şeklini kabul etmiş bulunuyoruz.

Çin'in "Tsin" sülâlesi imparatorlarından Şi-huang-ti (M.O. 247-210) zamanında Çin Devleti çok kuvvetlendiğinden bugünkü Orta ve Batı Moğolistan'la Ordos'a hâkim olan Tuman Yabgu, daha kuzeye çekilerek Çin'in taarruzlarından korunmak istemiş, M.Ö. 214'te de Çinliler meşhur Çin Seddi'ni tamamlamışlardır.

Bu sırada Doğu Moğolistan'da Tunguzlar (ki içinde Türk ve Moğol unsuru da pek boldu), Kunlar'ın Güney - Batısı olan Kansu'da Türk soyundan Yüeçiler, Çungarya ile ile ırmağı boyunda bir Türk devleti olan Usunlar, Orta Tiyanşan'da da yine bir Türk devleti olan Sakalar bulunuyordu. Bunların arasında, o sırada, en güçsüzü Kunlar'dı.

Fakat M.Ö. 210'da Çin'de yine iç savaşlar başlayınca Kunlar Sarı Irmak'a kadar olan yerleri yeniden işgal ettiler. Bununla beraber Yüeçiler daha kuvvetli olmakta devam ediyorlardı.

Tuman Yabgu'nun başka bir zevcesinden olan diğer bir oğlu daha vardı. Bu zevce, veliaht olan Mete'yi bertaraf ederek kendi oğlunu veliaht yapmak için Tuman Yabgu'yu sıkıştırıyordu. Tuman bu baskıya karşı koyamayarak oğlu Mete'yi Güneybatı komşuları olan Yüeçiler'e rehine olarak gönderdi. Kuvvetli Yüeçiler'in saldırısından böylece kurtulmuş oluyordu. Fakat ikinci zevce, Tuman Yabgu'yu bir defa daha kandırarak Yüeçilere'savaş açtırdı. Yüeçiler de ellerinde barış rehinesi olan Mete'yi öldürmek istediler. Mete durumu farkedince Yüeçiler'in atlarını çalarak kendi yurduna kadar gelmeyi başardı. Babası, oğlunun bu başarısına sevinerek veya sevinmiş görünerek onu 10.000 çadırlık bir halkın başına geçirdi. Mete ise babasından, üvey anasından ve kardeşinden öç almaktan başka bir şey düşünmedi.

10.000 atlıdan oluşan bir ordu kurdu. Atılırken ıslık sesi çıkaran bir ok icad ederek askerlerini bununla atıcılığa ve buyruklara kayıtsız şartsız itaate alıştırdı. Islık çalan oklarla önce kuşlara atış yapıldı. Mete nereye ok atarsa askerleri de oraya atmaya mecburdu. Aksi halde ölümle, cezalandırıyordu. Bir gün ıslık çalan oku kendi atına attı. Bu, mühim bir olaydı Çünkü, Milâttan iki üç bin yıl önce Türk'ler tarafından ehlileştirilip, yük ve binek hayvanı olarak kullanılan at, onların hem en büyük serveti, sevgilisi, aynı zamanda atalar ruhuna kurban edilen kutsal bir varlık hâline gelmiştir. Bu sebeple askerlerin bazısı kendi atlarına ok atmaya cesaret edemedi, Mete bunları ölümle cezalandırdı.

Daha sonra, askerlerinin sadakat ve cesaretini son ve müthiş bir denemeden geçirmek için Mete okunu sevgilisine attı. Askerlerine de eşlerine ok atmaları buyruğunu verdi. Bir takımı dehşet içinde kalarak bunu yapmadı. Mete bunları da idam ettirdi. Ondan sonra bu kadar sadık, disiplinli ve nişancı askerlerle babasına karşı harekete geçti. Yabgu Öldürüldükten sonra, üveyanasını, kardeşini ve babasına sadık olanları da yok eden Mete, M.Ö. 209'da Kun tahtına oturdu ve "Tanrıkut" unvanını aldı ki bugünkü "majeste"nin karşılığıdır.

Bu iç savaş, komşulara göre zaten güçsüz olan Kunlar'ı daha da zayıflatmıştı. Çok kuvvetli olan doğu komşuları Tunguzlar, Kun ülkesinde gayrimemnunların çoğalmasından faydalanmak istediler. Elçi yollayarak Tuman Yabgu zamanından kalan ve çok hızlı koşan bir atı istediler. Mete Yabgu, beğleriyle konuştu. Beğler, Kunlar'ın hazinesi olan bu atı vermemek düşüncesinde idiler. Mete, bunun savaşa yol açacağını, Kunlar'ın henüz toparlanmamış olduğunu düşünerek "bir millete komşu olarak yaşadıktan sonra onlardan bir atı kıskanmak nasıl olur" diyerek atı verdi.

Tunguzlar cesaretlenerek yeni bir elçi gönderip Mete'nin zevcelerinden birini istediler. Beğler, bu hareketi vicdansızlıkla suçlayarak vermek istemediler. Mete "mademki komşuyuz onlardan bir kadını esirgemek nasıl olur" diye bir kadına olan sevgisinin, tebasını korkunç komşularla neticesi şüpheli bir savaşa sürükleyecek kadar olmadığını söyledi ve evdeşlerinden birini gönderdi.

Bunun üzerine Tunguz kralı çok gururlandı. Kunlar'la Tunguzlar'ın sınırında, şimdiki Kalgan'ın güneybatısındaki kum çölüne rastlayan ve Kunlar'a ait olan boş araziyi istedi. Mete Yabgu, beğlerini toplayarak düşüncelerini sordu. Birkaçı bu çorak toprağı verip vermemenin bir olduğunu söylediler. Tanrıkut bunu söyleyenlere karşı büyük bir öfke gösterdi: "Toprak devletin temelidir. Nasıl olur da verilir" diyerek vermek fikrinde bulunanları idam ettirdi. At ve kadın kendisinin olduğu için verebilirdi. Fakat toprak şahsına âit değildi.

Derhal hareket emrini vererek ordusunu yürüttü. Kunlar'ı hâlâ güçsüz sanarak böyle bir taarruzu beklemeyen ve hazırlıksız olan Tunguzlar'ın üzerine ansızın saldırdı. Onları gafil avlayarak krallarını öldürdü. Mallarını zaptetti. Tebaasının bir kısmını esir aldı. Kurtulanlar Pekin'in kuzeyinde, bugün Karçin denilen vilâyetteki dağlara kaçtılar. Orada ikiye ayrılarak "Siyenpi" ve "Uhuan" adlarını aldılar.

Mete, doğu komşularını ortadan kaldırdıktan sonra, ordularını güney batı komşuları olan ve Çin'in bugünkü Kansu eyâletinde oturan Yüeçiler'e yürüttü. Onları yendi. Fakat Yüeçiler çok güçlü olduğu için ortadan kaldırmadı. Sonra Ordos'ta bulunan dağınık Türk beğlerini de itaate aldı. Tsin hanedanının vaktiyle Kunlar'dan almış olduğu bütün yerleri kurtardı.

Daha sonra Kuzey ve Kuzeybatı'ya yönelerek içlerinde Kırgızlar da bulunan birçok Türk ve Turanlı urukları devletine kattı. O zaman, Tuman Yabgu taraftarı olan Kunlar da Mete'nin gücünü ve başarısını görerek ona katıldılar (M. O. 201). Kun devleti çok güçlendi.

Bu sırada Çin'in başına yeni geçmiş olan Han sülâlesi Çin'in birliğini veniden sağlamış, imparator "Kaoti" kuzey sınırlarının korunması için "Sin" adında bir generalini görevlendirmiş, Sin de "Maye" şehrinde karargâhını kurmuştu.

Türk birliğini kurmuş olup, Çin'le hesaplaşmaya bahane arayan Mete Yabgu, sınırı aşarak Maye'yi kuşattı. General Sin, Mete'ye karşı duramayacağını bildiği için Çin devletinden yardım istemişti. Fakat onun bu isteğine değer verilmedi. Hattâ Kunlar'la anlaşmış olacağından şüphe edilerek kendisine bir tevbihnâme gönderildi. Buna çok kızan Sin, tevbihnâmeyi getirenleri öldürerek Maye şehrini Kunlar'a teslim etti. Bu mühim yeri ele geçiren Kunlar daha güneye kadar ilerlediler. Kunlar'ın öncü birliklerini General Sin kumanda ediyordu.

Bu durum karşısında gerçeği anlayan Çin imparatoru Kao-ti, ordularının başına geçerek Kunlar'a doğru ilerledi. General Sin'in kumanda ettiği Kun öncülerini püskürttü (M. Ö. 200).

Kış çok sert oldu. Fakat, imparator, askerlerinden birçoğunun parmaklarının donmasına rağmen, ilerlemekte devam etti. Mete Yabgu, ise Ta-tung-fu'da karargâh kurmuş ve Çinlileri aldatmak için tertibat almıştı. Şöyle ki: Karargâhta kötü atlarla zayıf efradı bırakarak asıl ordusunu gizlemişti. İmparatorun gönderdiği casuslar bu hiyleye aldandı. Bunun üzerine imparator, çoğu yaya olan 320 000 kişilik ordusundan ayrılarak, bir kısım kuvvetle ilerlemekte devam etti. Fakat bir yandan da ihtiyatı elden bırakmayarak bir generalini yine keşfe gönderdi. Bu general gerçek durumu öğrenip imparatora rapor edince bu sefer imparator kızdı. Ordunun maneviyatını bozuyor bahanesiyle bu akıllı generalini zincire vurdurdu. İmparatorun asıl kuvvetten ayrılmasını fırsat bilen Mete, 30 000 seçme askeriyle imparatoru bastırıp dört yandan kuşattı. Atların rengi cihetlere göre değişikti: Kuzey kolunun atları kara (yağız), doğudakilerin boz, güneydekilerin kızıl, batıdakilerin ak (kır)'di. Kuşatma yedi gün sürdü, imparator asıl ordusundan ne yardım, ne de yiyecek alamadı.

Bu tehlikeden kurtulmak için Yabgu'nun evdeşinin şefaatine başvurmaktan başka çare bulamadı. Gizlice memurlar göndererek kadını kandırmaya çalıştı. Kadın, Mete'ye Çin'i alsa bile orada yaşayamayacağını, bu işi iyi düşünmesini söyledi. Mete, kadının düşüncesini kabul etti. Fakat, asıl sebep, kendisine sığınmış olan Çinli General Sin'in buyruğundaki iki Çinli kumandanın, önceki karara rağmen kendisine katılmamış olmasıydı. Mete Yabgu, bunların tekrar Çin'e dönmüş olmasından şüphelendi. Bu şüphe doğru değildi ama Mete bu sırada hakikati bilmiyordu. Bu sebeple kuşatmayı gevşetti. Çin imparatoru Kao-ti de generallerinden biri ve en iyi askeriyle sisten faydalanıp kaçarak asıl ordusuna gelebildi. Zincire vurdurmuş olduğu generali hapisten çıkararak taltif etti. Mete'nin hiylesine aklananları idam ettirdi.

İmparator çekilirken Mete de çekildi. Fakat, barış yapılmamış olduğundan Kunlar derhal akınlara başladılar. Hattâ Çin'in kuzey valilerinden birisi vilâyeti Kunlar'a bırakarak Çin'e kaçmaya mecbur oldu.

Daha önce Mete'nin savaş hiylesini keşfetmiş olan Çin generali Mete gibi sert bir hükümdara karşı hiyle kullanmak gerektiğini, savaş yerine onu Çinli bîr prensesle yenmek lâzım geldiğini söyledi, imparator da Mete Yabgu ile savaşmanın ne demek olduğunu öğrenmiş bulunduğundan razı olup Mete'ye saray beğlerinden birinin kızını göndermek, her yıl belli miktarda ipek kumaş, pamuk, şarap, pirinç göndermek şartıyla M.Ö. 198'de barış yapıldı. Böylece Çin imparatorluğu haraca bağlanmış oldu. Bu barışla Sarı Irmak'ın güneyindeki bir bolüm toprak da Kunlar'a geçmiş oluyordu. Çin'in o zamanki başşehri Siganfu şehri Kun sınırından 350 km kadar uzaklıkta kalıyordu ki, Kun orduları için üç günlük yoldu. Çinliler bunda tehlike gördüklerinden, Çin'in en cesur halkından bir milyon kişiyi Siganfu ile sınır arasındaki bölgeye yerleştirdiler.

M. Ö. 195'te Çin'in Yan valisi 10 000 kişiyle Kunlar'a sığınınca Kun akınları yine başladı. Bu sırada Çin imparatoru ölmüş, Çin'i Mete'nin nefret ettiği imparatoriçe Tai-heu idare etmeye başlamıştı.

M.Ö. 192'de Mete Yabgu, bu irnparatoriçeye çok ağır bir mektup yazdı. Bu mektupta imparatoriçeyi bataklıkta doğmuş, atlar ve öküzler arasında büyümüş öksüz ve köhne bir padişah olarak tavsif ediyor, kendisini de, memleketini de almak istediğini söylüyordu.

Bu hakarete son derece kızan imparatoriçe, mektubu getiren elçileri öldürtmek ve Kunlar'a savaş açmak meselesini konuşmak üzere meclisi topladı. Bu mecliste, birkaç yıl önce Kao-ti'nin nasıl kuşatıldığı, ne büyük tehlikeler geçirildiği, o zaman yaralananların daha yeni iyileştiği konuşuldu. Neticede savaşılamayacağına karar verilerek Mete'ye zelîlâne bir mektup yazıldı. Bu mektupta imparatoriçe, Tanrıkut Mete'nin mektubuyla dehşet içinde kaldığını yazıyor ve kendisine müsamaha gösterilmesini istiyordu. Mektupla birlikte iki tane padişah arabası ve sekiz at, hediye olarak Mete Yabgu'ya gönderildi.

Mete bu mektuba da cevap vererek şimdiye kadar Çin'den nezaket görmediğini, kendi sertliğinin imparatoriçe tarafından mazur görüldüğü için memnun olduğunu ve teşekkür ettiğini bildirdi. Böylece M.Ö. 181'de Kunlar'la Çinliler arasında barış yapıldı.

M.Ö. 189'da imparatoriçe öldü. Yerine geçen imparator Hiao-ven-ti barışı yeniledi.

M.Ö. 177'ye kadar Mete Yabgu, o zamana kadar Kun devletine katılmamış olan dağınık Türk boylarının birliklerini de devlete katarak Yayık, belki de İdil ırmağına kadar olan yerleri elegeçirdi. Böylece Türk birliği tarihte ilk defa olarak gerçekleşti,

Mete, yalnız fütuhatçılıkla kalmadı. Devleti teşkilâtlandırdı.

Ülke önce "sol" ve "sağ" olarak ikiye ayrıldı. Kunlar esas duruşu yüzleri güneye dönük olduğu halde düşündüklerinden, "sol" demek "doğu" demek oluyordu. Böylece "sağ" da "batı" idî. "Sol" (= doğu) ve "sağ" (= batı)'ın başında birer beğlerbeği vardı. Bunlar daima Yabgu ailesinden olur ve devletin veliahdi "sol" (= doğu) beğlerbeğliği makammda bulunurdu.

Ayrıca, bu iki beğlerbeğliği altışara bölünerek idare edilir, bu suretle devlet 12 idarî bölgeye ayrılmış olurdu. 12 parçanın her biri de kendi arasında ikiye ayrıldığından devlet 24 bölümlü ve beğler tarafından yönetilen bîr şekil alıyordu.

Bu 2 beğle ikinci, üçüncü derecede bulunan bütün beğler ki her birisinin idarî, askerî, adlî vazifeleri vardı, her yılın ilk ayında Yabgu'nun karargâhında tapınağa gelirlerdi. Orada törenle kurbanlar kesilirdi. Beşinci ayda da başka bir yerde yine toplanırlar; göğe, yere, ruhlara ve atalara kurbanlar keserlerdi. Güzün, yine başka bir yerde toplanıp devlet mülkü olan ormanları dolaşır, yoklar, insanlarla hayvanların sayısına bakarlardı.

Mete'nin babasıyla mücadelesi, büyük fütuhatı, ülkesini sol ve sağ diye ikiye ayırıp bunları da 24 parçaya bölmesi ve kanunlar koyması Oğuz destanındaki Oğuz Han ile babası Kara Han arasındaki mücadeleye benzemekte, Oğuzlar'ın da 24 boya ayrılışı Kunlar'ın teşkilâtını akla getirmektedir. Bundan çıkan sonuç, şudur: Kunlar, Oğuzlar'ın doğrudan doğruya atalarıdır ve Mete, Oğuzlar'ın hâtırasında "Oğuz Han" olarak yaşamıştır.

Mete'nin, orduyu 10, 100, 1000, 10000 kişilik bölümlere ayırarak bunların başına onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşılar getirmesi Türk ordu teşkilâtında ufak tefek değişikliklerle günümüze kadar sürüp gelmiştir.

Ordusuna aşıladığı kayıtsız şartsız itaat duygusu da, daha sonraki devirlerde Türk ordularının geleneği hâline gelmiş, Türk askerinin savaş gücü ve disiplin inancı Türk devlet ve milletinin yaşamasını sağlamıştır.

Mete için yalnız birleşik Türk devletini değil, Türk milletini de yaratan adam demek yanlış olmaz. O katı disiplin olmasaydı, Türklerin yaşadığı uçsuz ve merhametsiz bozkırlardaki insanları büyük bir devlet hâline getirmek mümkün olmaz, uruklar ve boylar birbirlerini yok etmekle uğraşan yiğit, fakat şuursuz yığınlar olmaktan ileri gidemezdi. Mete, Türkler'e büyük devlet fikrini verdiği gibi toprağın kutlu olduğu düşüncesini de aşılamış, evdeşini verdiği halde çorak bir toprak parçasını, vatan parçasıdır diye vermemiştir.

M.Ö. 174'te öldüğü zaman yerine oğlu "Ki-yo" geçti. "Kiok" şeklinde de okunan bu isim Türkçe "kök" (= gök, mavi) ve "kayı, kayıg" olabilir, fakat bunun sadece bir ihtimal olduğu unutulmamalıdır. (24. cilt, s. 68-70)

OĞUZ HAN

Büyük destan kahramanı. Biri Uygur yazısıyla yazılmış eski, biri de Arap yazısıyla yazılmış yeni olmak üzere iki şekli vardır. Yeni şekli çok tafsilâtlıdır. Bu tafsilâtlı şekle göre Oğuz, babası Kara Han'la çarpışıp onu öldürdükten sonra devletin başına geçip büyük fütuhat yapar. Hattâ Mısır'ı da alır. Tarihte görülen Uygur, Kıpçak, Kanklı, Karluk, Kalaç gibi Türk kavimlerinin adlarını koyar. Sonra büyük bir şölenle altı oğlunun devletteki hisselerini tâyin eder.

Oğuz Han'ın, tarihî bir şahsiyetin destanlaşmış şekli olduğu eskiden beri tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Bunlara göre Oğuz Han, büyük Kun yabgusu Mete yahut Moton'un (M. Ö. 209-174) halk muhayyelesinde aldığı şeklidir. Arada çok büyük benzerlikler vardır:

1) Oğuz Han, babası Kara Han'la mücadele edip onu öldürdükten sonra tahta geçer.

Mete de babası Tuman Yabgu ile çarpışıp onu öldürdükten sonra tahta geçmişti.

2) Oğuz'la babasının savaşına sebep, Oğuz'un amcalarının
kızları olan zevceleri, yani kadınlar olmuştu.

Mete ile babasının çarpışmasına, Mete'nin üveyanası olan kadın sebep olmuştu.

3) Oğuz, Uzakdoğu'dan İdil ırmağına ve Mısır'a kadar olan yerleri zapteder.

Mete, Mancurya'dan İdil'e kadar olan yerleri almıştı.

4- Oğuz, devletini 6 oğlu ve 24 torunu arasında bölüştürür. Mete de devletini 24 parçaya bölmüştür.

5- Oğuz, devletine kanunlarla yeni bir düzen verir. Mete de aynı şeyi yapmıştır.

Bu kadar benzerliğin bir tesadüf olamayacağı tabiîdir. Esasen her destan kahramanı bir tarihî kahramanın az veya çok mübaleğalanmış şekli olduğuna göre, Oğuz Han'ın da Mete Yabgu'nun biraz değiştirilmiş bir şekli olduğu muhakkaktır. Eski Türkler Oğuz Han destanına eski tarihleri gözüyle bakıyorlardı.

Kunlar daha sonraki Oğuz ve Kıpçaklar'ın eski topluluğu olduğuna göre bu destanın Oğuzlar arasında yaşaması, Kun Devleti'nde hâkimiyetin Oğuzlar'da olduğunu ve Oğuzlar'ın Kıpçaklar'dan daha kalabalık olduğunu gösterir. (25. cilt, s. 384)

ÖTÜKEN

Gök Türk Kağanlığı'nın doğudaki merkezî bölgesinin adıdır. Kağan unvanı olan "Tengri + Kaan"ın bileşik bir kelime olup ' 'Tengriken'' olması gibi bunun da "Ötük + Kaan"ın birleşmesinden doğup "Ötüken" olduğu düşünülebilir.

Kelime "Ötüken Yış" şeklinde olarak ilkönce Sekizinci Asır'a âit Orkun yazıtlarında geçmektedir. "Yış", orman demektir. Bugün bile Altay bölgesindeki küçük bir Türk oymağının adı "Yış Kişi "dir. Fakat Sekizinci Asır'da bu kelimenin "dağlık bölgedeki orman", "dağ ormanı" anlamına geldiği anlaşılıyor. Çünkü Orkun yazıtlarında Kırgız ve Türgişler'e karşı yapılan seferlerde "yış"ların tırmanarak aşıldığı söyleniyor ki tırmanmak ancak dağa yapılacağına göre ''yış"ın da dağ ormanı olduğu ortaya çıkıyor.

Ötüken, Sekizinci Asır'daki Türklerce kutlu tanınıyordu. Orkun yazıtlarında Türk milletine "Mukaddes Ötüken Ormanı'nın Kavmi" diye hitap olunması bunu gösteriyor. Ötüken'e verilen ehemmiyet anıtların diğer üç yerinde şu cümlelerle belirtiliyor:

1. Türk kağanı Ötüken ormanında otururşa elde sıkıntı yoktur.

2. Ülke idare edilecek yer Ötüken ormanıdır.

3. Ötüken yerinde oturup kervan ve kafile gönderirsen, hiçbir sıkıntı olmayan Ötüken ormanında otururşan ebedî bir Eli muhafaza ederek duracaksın.

Ötüken adı İslâmiyet'ten sonra da unutulmamıştır. 1072'de yazılan Kutadgu Bilig'de "Ötüken Beği" tâbiri geçmektedir. Kâşgarlı Mahmûd'un 1077'de tamamladığı Divânü Lugaal'it-Türk'te "Tatar

bozkırlarında bir yer" olarak anılmaktadır. XIII. yüzyılda Reşîdeddin bir Ötüken ırmağından bahsetmiştir.

Ötüken bölgesinin ehemmiyeti, 630'da Doğu Gök Türk'leri yıkıldığı zaman onların yerini tutan Sırtarduşlar'ın orasını merkez edinmelerinden de anlaşılmaktadır. Bu ehemmiyet, bölgenin su ve ağaç bakımından zengin, aynı zamanda savunmaya elverişli olmasından İleri gelmektedir.

Bugünkü Moğolistan devleti sınırları içinde kalan Ötüken'in neresi olduğu hakkında Türk tarihiyle uğraşan Batılı bilginler türlü fikirler ileri sürmüştür. En sonra J. Schubert 1957, 1959 ve 1961 yıllarında Moğolistan'a gidip yerinde incelemeler yaparak, şimdilik kesin sayılabilecek bir sonuca varmıştır. Schubert'e göre Ötüken 47-48 derece enlem ve 97-98 derece boylamlar arasındaki bölgedir. Hangay dağlarının merkezî bölgesidir. Tepesi daima karlı olan en yüksek tepesinin rakımı 4031 m.'dir. Bugün Ötüken çevresinde yaşayan Moğollar da burasını, eskiden burada yaşayan Türkler gibi mukaddes saymaktadır. Buraya "Ötgün Tengri" yani Ötüken Tanrı diyorlardı. Son yıllarda Moğolistan komünist olunca bu ad değiştirilip "Barış Tepesi" adı verilmiştir.

Orada bugün de mukaddes bir Ötüken ırmağı vardır. Ormanları hâlâ mevcuttur.

ATSIZCILAR